MATÈRIA I ÀNIMA D'VN POBLE

MATÈRIA I ÀNIMA D'VN POBLE

PATRIMONI DEL CENTRE ARQVEOLÒGIC SAGVNTÍ

Exposició
Casa Capellà Pallarés
c/ Cavallers, 12. Sagunt

del 5 al 20 de febrer de 2010

Inauguració:
Divendres, 5 de febrer,
a les 20 hores

CENTRO ARQVEOLÓGICO
SAGVNTINO

Fundació
Bancaixa
Sagunt

Edita:
Centre Arqueològic Saguntí

Dibuixos:
Meli Vela i Giménez
i adaptació a Photoshop:
Juan Cuevas Paredes

Fotos:
Federic Aznar i Escrig

Portada:
Reconstrucció d'àncora romana a partir de l'ham i del cep
que foren donats al CAS

Comissari de l'exposició i textos:
Manuel Civera i Gómez
i assessorament:
Sergio Vela i Tort

Maquetació, disseny i impressió:
Navarro Impressors, s.l. - Sagunt

Dipòsit legal:
V - 387 - 2010

PRESENTACIÓN

Todo empezó en los años treinta del pasado siglo, cuando Facundo Roca Ribelles, con apenas dieciocho años, inició en Sagunto una labor de búsqueda de restos arqueológicos y transmitió a familiares y amigos su pasión por nuestro Patrimonio; pronto captó e ilusionó a algunos amigos como Matías Cortina (Masiano) o Miguel Vera.

Tras el paso de la guerra civil y a pesar de la carestía general, ese grupo de amigos reanudó su labor de recuperación.

En 1943 vuelven a Sagunto objetos y restos arqueológicos que se trasladaron a Valencia durante la guerra civil para impedir su destrucción. En ese mismo año es nombrado Comisario de Excavaciones Arqueológicas de la zona de Sagunto, Don Pío Beltrán, su nombramiento representó un impulso decisivo para ese pequeño grupo de jóvenes con inquietudes arqueológicas que encontraron en él a un maestro desinteresado.

El pequeño grupo, sin nombre, en 1945 creó la "Peña Arqueológica", elaboraron un sencillo reglamento y sentaron las bases de lo que con los años se ha convertido en nuestro Centro Arqueológico. Así durante más de diez años realizaron múltiples actividades arqueológicas y fueron contagiando con su entusiasmo y dedicación a vecinos y amigos.

Sus trabajos son tan apreciados que el Ayuntamiento de Sagunto concede a sus miembros credenciales que les autoriza a recuperar cuantos objetos consideren de valor histórico, con la obligación de depositarlo en el Museo; así se forman e incrementan las colecciones del Museo.

Es tal la pujanza de la Peña que se hace necesario buscar una estructura jurídica más estable. Con este fin se acuerda la creación del Centro Arqueológico Saguntino y el 17 de marzo de 1957, en el Teatro Romano, en una reunión presidida por el alcalde Don José Blasco y por Don Pío Beltrán, a la que asistieron doscientas cuatro personas, se constituye el Centro, se celebra la primera Junta General y se elige a la primera Junta Directiva.

Una de las principales actividades del Centro a lo largo de su historia ha sido la recuperación arqueológica. Los hallazgos cerámicos, numismáticos y epigráficos han sido numerosos y valiosos, la recuperación de piezas y las donaciones han sido fielmente publicadas en nuestro boletín *Arse*.

Hay que destacar que desde la fundación del Centro hasta 1985, los restos recuperados por la Asociación, o donados a la misma por socios y simpatizantes, fueron entregados en calidad de depósito al Museo Arqueológico Saguntino, la relación de dichas piezas figura en el *Arse* 30-31 en un interesante artículo del socio Miguel Vera.

En 1996 fue aprobada por la Generalitat Valenciana tras muchas y complicadas gestiones la Colección Museística del Centro Arqueológico compuesta por los fondos depositados en nuestra sede desde 1985, una muestra de esa colección es la que hoy les presentamos.

Defender, conservar, recuperar, potenciar y dar a conocer nuestro Patrimonio ha sido y continúa siendo la labor fundamental del Centro Arqueológico Saguntino y con esta Exposición se pretende continuar con la labor iniciada hace casi ochenta años por Facundo Roca.

Esta muestra que presentamos, quiere ser un homenaje y un agradecimiento sincero a aquellos saguntinos que a lo largo de más de cincuenta años han confiado en el Centro Arqueológico y han depositado en él sus hallazgos arqueológicos e históricos. Sin ellos hoy no seríamos lo que somos.

Debemos agradecer también la desinteresada labor de quienes han hecho posible esta exposición, el Comisario Manuel Civera, la autora de los dibujos Meli Vela y el de las fotografías Federic Aznar, los asesores y colaboradores informáticos Sergio Vela y Juan Cuevas, a Bancaja cuya colaboración ha sido determinante para convertir en realidad una ilusión y a todos cuantos han hecho posible la Exposición.

Amadeo Ribelles
Presidente Centro Arqueológico

INTRODUCCIÓ

L'afició a recuperar vestigis del passat a Sagunt es remunta, si més no, al segle XVI i es materialitza a nivell popular amb la creació del Quarto de les Pedres del segle XVIII. En el segle XX, acabada la Guerra Civil, es formà una colla d'amics enamorats de l'Arqueologia, disciplina que ben just es conformava com a especialitat de l'historiador. No debades, Pericot, Cabré, Bosch Gimpera, etcètera aconseguien ampliar el coneixement de la nostra història amb una cultura desconeguda fins aleshores, la ibera. Aquella colla formada per Facundo Roca, Miguel Vera, Masianet Cortina..., que es desvivia per conéixer i recuperar els materials d'interés històric dispersos o trobats a qualsevol part de la comarca, amb l'ajuda de l'alcalde José Blasco i la majoria de la corporació municipal, crearen en 1957 el Centre Arqueològic de Sagunt (CAS).

Els membres del CAS, al llarg dels cinquanta anys de vida han mantés i fomentat l'interés dels saguntins pel patrimoni amb moltes i diverses activitats: eixides per a conéixer restes, expedicions per a recuperar peces abandonades o perdudes, gestió per a la recuperació de peces i instruments antics, restauració de peces, magatzematge de materials, edició de la revista *Arse* on s'han publicat molts treballs de temàtica històrica, intercanvi de materials impresos amb institucions d'arreu del territori espanyol i estranger, edició de llibres, creació d'una considerable biblioteca, protecció del patrimoni, motivació i sufragi d'estudis, guarda de fons d'interés històric com la reproducció de les monedes estudiades pel professor Pere Pau Ripollés, programació de conferències i xarrades, organització de viatges d'interés històric, muntatge d'exposicions, etcètera.

Una de les tasques més destacades del CAS durant els cinquanta anys de vida ha estat la recuperació de materials històrics. Com se sap, la major part dels materials recuperats: inscripcions, columnes, àmfores, molins, morters, dòliums, àncores, etcètera que anaren formant part del fons museístic de Sagunt, tutoriats per la Direcció General del Patrimoni Històric Espanyol del Ministeri de Cultura de l'estat; però un nombre menor de peces d'inferior valor informatiu recuperades per iniciativa de la Junta directiva i/o donades per la ciutadania al CAS es van anar quedant a la seu i en l'actualitat formen la col·lecció museogràfica (28-2-1996) del CAS amb 304 peces documentades que es troben magatzemades als locals socials del CAS en la Fundació Bancaixa Sagunt del carrer dels Cavallers.

La col·lecció museogràfica del CAS, a banda la seua significació històrica, té per als socis un gran valor afectiu perquè materialitza molts dels seus esforços per a evitar que els objectes i les restes ornamentals del passat de Sagunt es pergueren. Sent així, és també un honor que s'exposen al públic amb una triple finalitat: que la gent conega els objectes i els materials que realitzaren els nostres avantpassats, que el visitant amplie el coneixement de Sagunt i que fomente l'estudi dels estudiosos sobre el ric patrimoni històric saguntí. No és la primera vegada que el CAS organitza una exposició, recordem la dedicada al vi, l'etnografia de la festa, la taulelleria, etcètera. Mai, però, no havia organitzat una exposició amb i sobre els objectes que els socis recuperaren i entregaren al CAS amb la il·lusió de deixar-los en bones mans perquè un dia formaren part d'un museu digne de Sagunt. El CAS així ho entenia com ho demostra el fet que els objectes del fons museístic s'expose en vitrines i en panells, si bé l'abundància de restes donades i l'espai fa que es guarden bigarradament.

La característica del fons del CAS és la heterogeneïtat del conjunt de les peces i l'estat incomplet o deteriorat de les mateixes com no podria ser d'una altra manera un fons format a partir de donacions de troballes realitzades a obres, camps i perduts. Conscients de les limitacions del nostre fons, l'exposició que presentem no compta amb peces excepcionals de gran interés històric que moguen la curiositat

de l'erudit, són peces comuns de l'antiguitat saguntina i, conseqüentment, són molècules del nostre patrimoni moble susceptibles de ser utilitzades didàcticament. La humilitat de les peces seleccionades per ser exposades, així com els mitjans econòmics invertits en el muntatge, no lleva res perquè l'objectiu de l'exposició vullga ser tan digne com la major de les exposicions. Què pretenem? El primer propòsit de l'exposició és aproximar a la història de Sagunt (Camps de Morvedre) mitjançant la classificació dels objectes exposats per èpoques històriques. El segon propòsit és aproximar-nos-hi a partir dels objectes materials exposats, però avantposats a panels que mostren com els fabricaven o utilitzaven les persones, és a dir, l'esperit o ànima que movia aquella gent.

Entendrem per ànima el conjunt de comportaments que defineixen les persones de la resta d'ésser vius, tant els instintius com els adquirits per tradició o per les estratègies aplicades en la vida. En la mesura que les persones conformen les societats i que les comunitats comparteixen els principis i valors que perpetuen els treballs productius, els comercials, els militars, els culturals, els religiosos i els afectius de la societat parlem de l'ànima d'un poble. És obvi que l'ànima de Sagunt ha variat al llarg de la Història i està variant continuament per les moltes variables que condicionen les persones i les comunitats. Al meu entendre n'hi ha tres disciplines que conformen les variables bàsiques de la Història: la Cronografia, la Geografia i la Demografia, les quals ens permeten acostar-nos-hi amb una certa objectivitat. Les dues primeres són els eixos temporal i espacial que situen els fets històrics, i la tercera identifica el marc humà dels protagonistes de la Història.

La Cronografia descriu els fets històrics segons l'ordre cronològic. El temps que abasta la història de Sagunt, deixant a banda els períodes lítics, són uns 4.000 anys i l'hem dividida en cinc grans períodes: el del bronze que s'estén des dels segles XX i XV aC, el període iber que abasta des dels segles VI al I aC, el període llatí o romà que va des del segle I al VIII dC), el període àrab o islàmic que inicia l'edat mitjana i va des del segle VIII al XIII i es complementa amb el període valencià que ocupa la baixa edat mitjana (entre els segles XIII i XV), i s'allarga en la moderna (entre el segle XV i XVIII) i contemporània (entre el segle XVIII fins l'actualitat). La cronologia que propose, que parteix fonamentalment del concepte de cultura, es relativa perquè, per exemple, a l'inici del període romà es continuà parlant iber, i a l'inici del període àrab es continuà parlant llatí, i durant la baixa edat mitjana també i a més del valencià es parlava àrab i hebreu, etcètera.

La Geografia és l'estudi de l'espai sobre el qual han operat les persones al llarg del temps. Sovint la història de Sagunt i la dels pobles de la comarca s'ha reduït incomprensiblement a l'espai urbà, quan són poquíssims els fets que es contextualitzen només a nivell local. Un escenari raonable és el territori que té alguna coherència geogràfica i social: els regnes i els districtes o comarques. Certament, aquests escenaris amb entitat històrica han variat al llarg de la Història. El territori de Sagunt és un dels escenaris polítics més antics i definits de la península, les fonts i els historiadors identifiquen la *polis saganthea*, l'*ager* o *territorium saguntinum*, la *yuz* de Murbítar, el terme general de Morvedre i l'actual comarca Camp de Morvedre.

La Demografia és l'estudi de la població, la qual és la protagonista dels fets que han esdevingut. Conseqüentment, els protagonistes de la història de Sagunt són totes les persones que han viscut a l'espai comarcal. Cal dir que el tipus de poblament de la comarca ha variat al llarg del temps, per exemple en el període iber els guerrers vivien en ciutadelles i la majoria de la població vivia dispersa en llogarets productius; en el període romà s'agrupava molta gent en la *civitas Saguntum*, però les vil·les s'escampaven per tot l'*ager saguntinum*; les senyories medievals convertiren les alqueries i castells en llogarets, els quals a partir del segle XIX, en abolir-se els drets forals, es crearen els pobles actuals; i a l'inici del segle XX es creà el nucli urbà del port que és el més poblat en l'actualitat. En conseqüència, Sagunt és essencialment tota la comarca, o dit d'una altra manera, tota la comarca se sintetitza en Sagunt.

SÍNTESI HISTÒRICA DE SAGUNT

El període del bronze

Diem període del bronze i no edat del bronze perquè la major part dels coneixements que tenim al baix Palància corresponen de la fase III, IV i V d'aquest llargüíssim episodi del passat saguntí. El bronze forma part de l'anomenada Prehistòria perquè s'entenia que, en no existir l'escriptura, no podíem documentar amb seguretat els fets històrics. És una convenció cada dia menys acceptada perquè l'anàlisi de les restes humanes, animals i antròpiques ens permeten saber moltes coses sobre la vida i el pensament de les persones. De manera que el període del bronze és el primer del continu que anomenem Història, amb la particularitat que no disposem de documents escrits.

El període del bronze és el més desconegut de la història perquè el pas del temps ha anat esborrant les restes de les persones, de les construccions que realitzaren, i dels utensilis que elaboraren per a satisfer les seues necessitats. Dit això cal advertir que no en sabem més perquè, si a l'estudi de la Història s'inverteixen pocs recursos econòmics, el període preiber és el més desatés. De les persones que s'han dedicat a estudiar el bronze saguntí cal destacar: Facundo Roca que descobrí en 1955 el jaciment del Pic dels Corbs i l'excavà, Miguel Vera que participà en les excavacions, Pío Beltrán i Domingo Fletcher que dirigiren algunes campanyes d'excavació del Pic dels Corbs, Martín Almagro, Enrique Pla i Miquel Terradell que difongueren la importància i antiguitat del jaciment i la transició al Camp d'Urnes, i Empar Barrachina que ha estudiat els jaciments de la comarca, ha excavat durant moltes campanyes el Pic dels Corbs i hi ha elaborat la seua tesi doctoral encara inèdita. Aquesta última arqueòloga és la que seguisc perquè és la que compendia la resta de treballs sobre el bronze saguntí.

El jaciment del Pic dels Corbs seqüencialitza una ocupació que va des de l'any 2400 aC fins al 700 aC. Barrachina data els materials corresponents a les cinc fases en què es divideix aquesta llarga edat de la Història, si bé la informació més abundant i seqüenciada és a partir de la fase III del bronze (1400-1100 aC). El període del bronze té una durada aproximada de 1.700 anys, seqüència que documenta el jaciment del Pic dels Corbs, de manera que ens permet entendre les característiques de la societat preibera.[1] Seria, però, un error pensar que el jaciment del Pic dels Corbs n'és una excepció, de fet la mateixa autora n'ha identificat a la comarca els següents: el de Riera a Alfara; els Terrers i Beselga a Estivella; Albardeta, les Raboses, Palmeral, Murta, Montalt, lloma del Saler i les Panses a Albalat; Palmeral a Segart; lloma del Codoval a Quart; Picaio, Pardalot, el Rabosero, el Castell, el Pic dels Corbs, l'Aixebe i Montíber a Sagunt.[2] Certament, no hi són tots els jaciments, n'han d'haver molts més que no s'han identificat, per exemple el fet que l'alqueria de Montíber siga jaciment del bronze evidencia que en l'ampla i plana zona litoral denominada partida de Montíber n'han d'haver més. En qualsevol cas podem afirmar que durant el període del bronze el baix Palància estigué poblat per una sèrie de tribus o comunitats que compartien coneixements per a explotar el medi i valors per a guadir-ne.

Les excavacions del pic dels Corbs ens han permés conéixer que els habitants del bronze construïen cases per a viure, aterrassant la muntanya i adossant-les a la roca. Alçaven els murs amb pedres de la mateixa muntanya, sense treballar, travant-les i assentant-les amb falques de pedres

[1] Barrachina, A. i Viciach, A.: "Context cronocultural de les estructures consolidades al sector NW del Pic dels Corbs de Sagunt", *Braçal* 31-32, Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, Sagunt 2005.

[2] Barrachina, A.: "Breve avance sobre el estudio del poblado del pic dels Corbs", a *Homenatge a Chabret 1888-1988*. Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, València 1989.

menors i fang. Les cases tendeixen a ser rectangulars que es cobrien amb bigues. Al nord-oest s'han trobat també construccions de planta circular i elíptica cobertes a partir d'un pal central. En l'interior de les cases s'identifiquen tres estances: entrada, dormitori i cuina. En una s'ha documentat un forn. La continuïtat i disposició de les cases configura carrers amb una amplada fins a 130 cm.

S'alimentaven de productes d'origen vegetal i animal. Sabem que els habitadors del Pic dels Corbs cultivaven almenys el blat i les fabes que conrearien en el pla des del peu de la muntanya a la marjal en la subpartida d'Albasset dins de Montíber. Les proteïnes les aconseguien de la carn que criaven i caçaven. Estabulaven ramats caprins, ovins, bovins, porcins i equins. De les cabres, ovelles i vaques aconseguien llet i cries. Els cavalls i els bous s'utilitzaven per a l'arrossegament de carros, càrrega i llaurança. Tots els aportaven carn i pells en què confeccionaven vestits, sabates, mantes, astores, cordons, etcètera. La cacera complementava l'aportació de carn perquè es documenten conills, cérvols, senglars i potser cavalls. No sabem des de quan l'home muntava a cavall, en qualsevol cas fou durant aquest llarg període quan passà a utilitzar la cavalgadura.[3]

Els objectes trobats són fonamentalment objectes de pedra, fang i bronze, però sabem per altres jaciments contemporanis que els hi havia també d'os (punxons, agulles, adorns, etcètera), de fusta (culleres, espàtules, etcètera), de pell (vestits, sabates, etcètera), d'espart, de llana, etcètera. La pedra servia fonamentalment per a construir i per a moldre. A la zona ocupada per l'abocador es trobaren un grandíssim nombre de pedres barquiformes per a moldre gra, tantes que es difícil substraure's a la idea que el poblat podria ser un nucli productor de farina de blat. Altres restes lítiques trobades, a banda restes d'èpoques anteriors o destrals polides, etcètera, perdura l'ús de dents de corbella i lasques que tenen relació amb la sega i el trill del blat i, en conseqüència, recolzen la tesi exposada. La ceràmica de colors negres, grisos i rogens és basta i era cuita cobrint-la amb les cendres d'un foc. Les peces de ceràmica adopten les formes més diverses, tal com han arribat als nostres dies: plats, cassoles, tassons, pitxers, conques, formatgeres, gerres, etcètera, però estan treballades a mà i en cercle, allissades interiorment amb pedretes. Els utensilis, que servien per a cuinar i guardar aliments, líquids, grans i farines, disposaven de taps i agafadors en forma d'orelletes. Els objectes de bronze evidencia que treballaven l'aleació de metalls. Serien objectes cars que aconseguirien amb el trueque de productes agrícoles i ramaders. De bronze feien d'estrals, puntes de fletxa, ganivets, etcètera.

La comunitat del Pic dels Corbs enterrava els seus difunts en covarxes, badalls de la roca i plegaments rocollosos de la muntanya. L'enterrament localitzat al barranc del Pic era col·lectiu, com altres coneguts; de manera podem assegurar que els nostres avantpassats del període del bronze soterraven en cistes familiars.[4] Ara bé, s'han trobat també al Pic dels Corbs i a la muntanya del Castell ceràmiques incises i excises pròpies del Camp d'Urnes (CU), mostra evident que a les nostres terres arribà el corrent indoeuropeu que introduí la tècnica de treball de la ceràmica esmentada i el procediment d'incinerar els difunts.[5] Si a l'inici del primer mil·leni aC s'emprà la ceràmica de CU, tan necessària per a la vida domèstica, i s'incineraren els difunts, tan significatiu en les idees religioses, és evident que la influència cèltica era molt gran. Com diu Almagro, en el 700 aC ens troben en el mateix naixement del nom de Sag(unt), moments abans de la col·lonització fenícia i grega i, conseqüentment, als albors de la cultura ibera.[6]

Amb la confluència de cultures el concepte de la bellesa, l'abstracció en general, s'enriqueix. Les formes esfèriques i planes dels objectes de ceràmica es decoren amb

[3] Barrachina, A. i Sanchis, A.: "Valoración diacrónica de un modelo económico de edad del bronce: la fauna del poblado del Pic dels Corbs, Sagunt (València)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonense* núm. 26, Castelló, 2008.

[4] Barrachina, A. i Viñals J.: "El Pic dels Corbs y el enterramiento del Barranc del Pic. Breve reflexión sobre la necrópolis de la Edad del Bronce", *Braçal* 11-12, Centre d'Estudis del Camp de Morvedre 1995.

[5] Almadro, Martín: "El Pic dels Corbs de Sagunto y los campos de urnas del NE de la península Ibérica", *Saguntum* 12, Caja de Ahorros de Sagunto 1977.

[6] Almadro, Martín: "Cerámica excisa en Sagunto. Una hipótesis sobre el origen de la ciudad". *Saguntum* 14, Caja de Ahorros de Sagunto 1979.

línies incises i/o bordons excisos que circumval·len l'esfericitat dels objectes o es despengen verticals. De manera que la incisió recta o el bordó en relleu es converteix en corba, cercle tancat, i sovint la recta es quebra i es transforma en solcs i ones. Tant unes com altres conformen paral·leles que els porta a la concepció de franja parcialment o total. En una ceràmica es representen quadrats incisos, figura que veiem en la planta dels habitatges, i també triangles incisos que ens remeten al cobriment del sostre i l'apuntalament oblicu.[7] Aquest és l'imaginari artístic cada vegada més complex que ben segur es reflectiria també en la decoració dels vestits i dels cossos de les persones.

El període Iber

Les primeres referències documentals a la *polis* ibera de Sagantha es remunten al segle VI-V, si atribuïm que la Saígantha del plom d'Ampúries és la Sagantha de Polibi[8]. És incontestable la documentació numismàtica d'Arse del segle IV fins al segle I i evidents les fonts literàries, històriques i poètiques, en què es parla de Sagantha i Saguntum. La bibliografia sobre el període iber és abundantíssima, però només esmentarem: *Sagunto, su historia y sus monumentos* de Chabret[9], *El área territorial de Arse-Saguntum en época ibérica* de Mª Ángeles Martí[10], *La Segunda Guerra Púnica en Valencia, problemas de un casus belli* de Luis Sánchez[11], i *Arse-Saguntum, historia monetaria de la ciudad y su territorio* coordinada per Pere Pau Ripollés i Mª del Mar Llorens[12].

Al voltant del segle VI aC les relacions amb les cultures de l'orient de la Mediterrània originà el naixement i desenvolupament de la cultura ibera a la costa est de la península Ibèrica sobre les aportacions indoeuropees dels Camps d'Urnes. El domini de la cruïlla de camins que configura la vora de la mar Mediterrània i el riu de Sagunt determinà el naixement d'una *polis* ibera que s'estenia, per l'àrea en què la troballa de moneda d'Arse és més densa, entre els rius Túria i Millars, i entre la mar i l'altiplà peninsular que comença en la costa del Ragudo i el pla de Barraques.

El territori saguntí estava regit des de l'Ars, la ciutadella que s'alçava a l'última muntanya que es despenja de la serra Calderona per la banda dreta del riu a quatre quilòmetres de la mar. La societat que poblava la *polis* saguntina era culta i estamentada. La població s'escampava per tot el territori en llogarets que permetien la defensa, el comerç i la producció. De la defensa se n'ocupaven els guerrers que residien fonamentalment en ciutadelles assentades als tossals (Ars, Picaio, Codoval, Rabosero, Redona, Penya, etc.). El comerç i la pesca s'assentà als llogarets marítims i se centralitzava a la cruïlla dels camins de Sagunt al peu de l'Ars. El port més important de la *polis* se situava al Grau Vell i ja existia en el segle V aC. La producció agrícola, ramadera i minera radicava als llocs adequats per als diferents correus (blat, olives, vi, vitualles...), cria d'animals (oví, caprí, boví, porcí, equí, aviram, etcètera), i extracció minera (pedreres i galena argentífera).

La ciutadella de Sagunt constava de cinc places que coincidien aproximadament amb les actuals: Almenara, Armes, Sant Pere i Tres Pouets) i una quinta que era la més elevada i albergava l'administració política i religiosa. Aquesta plaça elevada del Castell ha arribat als nostres dies amb el nom de Torre d'Hèrcules, segurament perquè el temple d'Hèrcules la devia coronar com a Amman (Jordània) i a altres ciutats antigues. Cadascuna de les places o barris comptava amb una certa quantitat d'habitatges i cisternes púniques (sobre sòl rocós, allargades i els extrems arrodonits), una porta pròpia i els accessos corresponents. La ciutadella estava envoltada per zones de protecció al voltant de la muntanya.

---

[7] Barrachina, E.: "Context cronocultural de les estructures consolidades al sector NW del Pic dels Corbs de Sagunt", *Braçal* 31-32, Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, Sagunt 2005.

[8] Santiago, R.A.: "En torno a los nombres antiguos de Sagunto", *PLAC Saguntum* 23, València 1990.

[9] Chabret, Antonio: *Sagunto, su historia y sus monumentos*, Barcelona 1888.

[10] Martí, Mª Ángeles: *El área territorial de Arse-Saguntum en época ibérica*, Institució Alfons el Magnànim, València 1998.

[11] Sánchez, Luis: *La Segunda Guerra Púnica en Valencia, problemas de un casus belli*, Institució Alfons el Magnànim, València 2000.

[12] Ripollés, Pere Pau i Llorens, Mª del Mar (coordinadors i autors): *Arse-Saguntum, historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Fundació Bancaixa, València 2002.

La protecció nord albergà la ciutat de Sagantha. Comptava amb muralles i torres de defensa que posteriorment definiren les muralles medievals. Pel seu interior transcorrien els accessos i albergaven diferents serveis: tancats per a ramats, cultius específics, basses d'aigua, temples i zones cementerials (entrada antiga i oliveres de Puro). Al centre de la ciutat i al costat mateix dels accessos principals se situava el temple de Diana, la base del qual encara podem admirar. Està construïda de grans pedres que s'ajusten en arestes perpendiculars, inclinades i en angle, seguint la tècnica popular de construcció de murs en sec. Fa uns dotze per nou metres aproximadament. La ciutat disposava d'un aqüeducte (séquia dels Pous) que portava l'aigua des del riu (Clot del Moro), entrava per la torre de l'Hospital i seguia la muralla nord per dins de la ciutat fins a arribar a la porta Nova o de Sant Miquel (nomenclatures posteriors).

La muralla nord de la ciutat resguardava el camí que naixia en la via Heraclea i s'enfilava cap a l'interior peninsular (hui carrers Camí Reial, Capità Pallarés i Terol) i aproximadament al lloc de la porta Nova eixia una calçada en direcció nord que seguia el carrer del Remei; de manera que l'espai situat entre les muralles i el riu es conformava un triangle issòsceles en el vèrtex del qual se situaven tres *porticum* (duanes) que controlaven les entrades i les eixides de mercaderies i persones: l'oriental connectava amb la via Augusta (edifici que Chabret anomenà casa Romana), el septentrional amb la via d'Uixó (integrada després com a porta meridional del Circ), i l'occidental amb la via Torulis (porta dels Aliacrans).

Les monedes emeses per Ars des dels segles IV i I aC evidencia que la *polis* saguntina gaudia d'una llengua pròpia, l'iber oriental, i d'un tresor públic. Ens revela també que la seua mitologia tenia moltes confluències amb la fenícia i la grega. Tenia el bou com a divinitat protohistòrica, segurament com a símbol de la força de la natura concretada en el riu, com els grecs consideraven Aqueloo, i Hèracles com a l'heroi-déu que provocà el canvi a la civilització agrícola i comercial. Els saguntins consideraven que Hèracles fou el mític fundador de Sagunt, fet que corroboren els exvots, les restes arquitectòniques i la tradició literària. Una altra divinitat important d'època ibera fou la deessa protectora de la ciutat assimilada després a Diana. Altres divinitats que rebien culte a Sagunt eren Apol·lo, Dionís, Venus, etc.

Sabem que en el segle III aC la *polis* saguntina era una república que estava governada per una assemblea i un senat amb relacions socials amb els cartaginesos. L'any 220 aC, però, el senat saguntí decidí estretir relacions amb Roma, fet que determinà una guerra civil i el posterior enfrontament amb els cartaginesos. El general cartaginés Anníbal dedicà la campanya de l'any 219 aC per a sotmetre Sagunt a les seues pretensions. Invadiren el territori saguntí pels *idus* de març amb un exèrcit molt nombrós i equipat (ben bé podrien ser 15.000 guerrers i no 150.000 com diuen exageradament les fonts). Durant els quatre primers mesos reduïren el territori a la capital saguntina. Anníbal assentà els campaments a quaranta estadis de Sagunt, ben segur a les muntanyetes del Puig i d'Almenara, i disposà atacar Sagunt per la protecció nord-est, la part més plana i oberta de la vall. En acostar les torres i ariets, els sapadors comprovaren que les muralles es fonamentaven sobre la roca de la muntanya i el lloc estava protegit per una sòlida torre (Torre de Ferrissa). Els atacs en trompa dels saguntins feriren Anníbal i el disuadiren d'atacar per aquest lloc. El següent punt a atacar fou el front nord i seguidament les torres i muralles situades a l'oest. Els cartaginesos aconseguiren reduir els saguntins que defenien la part oest de la ciutat i respectà el temple de Diana que es troba al bell mig. La recuperació de la zona, però, no suposà la rendició de la ciutadella. En octubre reduí la part occidental de la ciutadella i, refusats els intents de portar la rendició reduí la resta de la ciutadella i de la ciutat.

La campanya militar, que durà vuit mesos, acabà amb la destrucció de Sagunt i provocà l'inici de la Segona Guerra Púnica entre cartaginesos i romans. L'any 212 els germans Corneli Escipió restituïren Sagunt a l'ordre romà amb l'ajuda dels ibers encapçalats per Abelux i l'any 205 Publi Corneli Escipió, l'Africà, rebé un senatconsult per a reconstruir Sagunt. La victòria de Roma sobre Cartago, atés l'acte d'amistat abnegada dels saguntins, comportà un desenvolupament important de la ciutat durant el segle II aC i, amb el temps, l'assimilació de la llengua i de la cultura ibera per la romana. La substitució lingüística i cultural s'evidencia a

partir de l'encunyació de les monedes iberollatines (Ars/Saguntinu) en el segle II aC. El territori saguntí fou escenari de les guerres civils romanes de Sertori contra Pompei, fou ciutat federada de Roma, colònia romana en el segle I aC i a l'inici de l'Imperi fou municipi romà.

El període romà

El període llatí o romà de l'*ager saguntinum* està molt documentat perquè els clàssics grecs, com Polibi, i llatins, com Tit Livi i Sili Itàlic, se'n feren ressó i d'ells passà als historiadors de totes les èpoques. En l'obra d'Antoni Chabret es tracta extensament i altres historiadors han estudiat monografies com Bru i Vidal que estudià el circ, Emília Hernández i Salvador Lara que estudiaren el teatre, etcètera. A les revistes *Arse*, *Braçal* i *Saguntum* s'han publicat molts treballs específics sobre el període romà. De les obres i autors que han tractat recentment el període destaquen: *Inscripcions romanes de Saguntum i el seu territori* de Josep Corell[13], i *Sagunto: oppidum, emporio y municipio romano* d'Aranegui[14].

A partir del segle II aC la *polis* ibera de Sagunt anà adaptant-se a les noves necessitats i a les formes d'entendre dels aliats més poderosos, els romans. El port marítim disposava d'un moll d'atracament exterior que protegia dels corrents, d'una dàrsena interior i comptava amb un nucli urbà amb magatzems, tavernes, habitatges, temples, etcètera com evidencien les troballes i l'extensa necròpolis. Pels voltants de la muntanya de Sagunt escampaven les vil·les productives: Sant Cristòfol, Aigua Fresca, Cabeçol, Montíber, Gausa, etcètera. L'*ager saguntinus* era creuat en direcció nord-sud (seguint les actuals vies del ferrocarril) per la via Augusta (anteriorment Heraclea) que enllaçava Roma amb Cádiz, i a partir de Sagunt, en direcció est-oest (seguint la trajectòria dels carrers Camí Reial, Capità Pallarés i Terol), la via Torulis. A la muntanya anà realitzant-se una nova distribució dels espais i es construïren muralles, cisternes i edificis.

Amb l'Imperi Romà, la Torre d'Hèrcules deixà d'albergar l'administració de la ciutat perquè es construí el fòrum en la concavitat central de la ciutadella. El fòrum municipal és el complexe urbanístic romà més important que té la ciutat en l'actualitat. La seua construcció comportà l'aterrassament i la construcció d'edificis notables. De tot allò podem apreciar encara els alts contraforts construïts amb pedres de gran tamany i el rebaix de la muntanya, la cimentació del temple capitolí i dels edificis que l'envoltaven, gran part de la cúria (seu del govern de la ciutat), les *tabernae* (o tendes on poder comprar), la *basílicae* (on realitzaven la justícia i el comerç), la cisterna i les presons. De tot això es conserven part de les estructures, restes ornamentals: cornisses, columnes, baix-relleus, etcètera i la cisterna de dues navades amb voltes de canó de 64 metres de llargària i separades per una columna vetebral de 22 arcades. El Fòrum comptava amb estàtues dels bessons Gneu Bebi, de tots els emperadors de la família Júlia-Clàudia, de les quals es conserven encara els pedestals, i la inscripció honorífica del patrici Gneu Bebi Gèmin el qual testà que el seu germà bessó construïra el fòrum.

En la segona meitat del segle I es construí el Teatre Romà fora dels murs de la ciutadella, de manera que s'ocuparen els espais entre el Fòrum i el Temple de Diana. El Teatre Romà aprofità la inclinació de la muntanya per a recolzar les grades (càvea) i elevà el cos de l'escena al nord, configurant així un grandiós i tancat edifici. Seguint els canons vitruvians, la càvea presenta les escales i els *aditums* totalment simètrics, la qual cosa implica una original solució dels accessos per l'interior. Al semicercle de l'orquestra es troben els desguassos de l'edifici. L'escena representava la façana d'un luxós palau del qual romanen algunes estructures de les conxes frontals i s'han pogut recuperar bases, tambors i capitells de columnes, així com cornises i altres elements de la construcció original. El més interessant de l'escena són els soterranis, entre els quals es troba la sala que albergava la maquinària per a elevar els telons i produir els efectes especials.

---

13 Corell, Josep: *Inscripcions romanes de Saguntum i el seu territori*, Universitat de València, València 2002.

14 Aranegui, Carmen: *Sagunto: oppidum, emporio y municipio romano*. Edicions Bellaterra, Barcelona 2004.

En el segle I es construí el segon aqüeducte de Sagunt que subministrava aigua als habitatges situats al vessant nord de la muntanya en una cota inferior als seixanta metres. És la zona urbana incorporada durant el segle I. D'aquest aqüeducte podem veure encara la caixa de conducció de l'aigua que s'apropa a la població encarrassat a la muntanya, entrava pel carrer Aqüeducte i per sota del carrer de Sant Ramon arribava als peus del temple de Diana on es trobava el dipòsit de distribució o *castellum aquae*. El naturalista Plini descrigué el temple de Diana i sabem que en el seu temps tenia encara les bigues de fusta. El cos de l'edifici estava construït amb *opus quadratum* de tamany mitjà, del qual encara es conserva el cantó nord-oest. Estava cobert amb fortes bigues de ginebrer. Conservem algunes inscripcions i els textos d'altres, així com el cap d'una estàtua de la deessa protectora de la ciutat

Amb els emperadors Trajà i Adrià, entre finals del segle I i principi del segle II, s'urbanitzaren les zones situades entre la muntanya i el riu, i entre la muntanya i la via Augusta. Els agrimensors dissenyaren la zona situada al nord de la muntanya entre dos eixos paral·lels perfectament orientats d'est a oest i separats entre si a una distància de 150 peus. El desenvolupament urbà posterior respectà a grans trets els eixos com demostren la trajectòria del carrer dels Horts i el Caminrel de Terol. La urbanització de la zona comportà l'adequació del primer i més antic aqüeducte (séquia dels Pous) amb la construcció del *castellum aquae* a l'alçada del carrer de Sant Miquel que aportava aigua a la zona est de la ciutat baixa i la construcció d'un nou aqüeducte, el de la Vila, que aportava aigua a la zona oest de la ciutat baixa i es convertia en canal de desguàs de la zona est. A més a més, l'aqüeducte mare, ara séquia de Gausa, feia arribar l'aigua als habitatges situats a les immediacions de la via Augusta.

A la ciutat baixa es construïren calçades i edificis notables. La calçada del temple de Mitra comptava amb importants edificis entre els que es trobava l'ornat amb els treballs d'Hèrcules, soportals, arcs de triomf, temples, fonts, etc. El circ, que tenia uns 350 metres de llarg i del qual es conserva la porta meridional (*porticum* septentrional iber) sobre la que se situà el Tribunal *Judicum*. De l'anfiteatre només es conserven visibles unes restes, pròpies o adossades, al col·legi Romeu. El fòrum imperial, del qual es conserven restes de murs i els brancatges de la porta est i les inscripcions que ornaven el temple que se situava al mateix centre costejat pels Sergii i els Antonii. Els notables edificis (possiblement el gimnàs i la biblioteca) dels que es recuperaren diferents mosaics construïts amb *opus sectile* i *opus tesselae*, com el Càstig de Dirce. La zona est, entre la via augusta i la muntanya, es dissenyà sobre un eix perpendicular als esmentats anteriorment de la qual es podrà posar en valor la *Domus* dels Peixos.

La rica epigrafia de Sagunt ens permet conèixer bona part de les famílies patrícies i libertes (Baebii, Fabii, Cornelii, Valerii, Aemilii, Sergii...), saber que el *cursus honorum* (responsabilitats públiques que definien l'estructura política del municipi: edil, duumvir i qüestor), i els càrrecs sacerdotals i institucions religioses (els flamen, els pontífex, els salis i els magister). De la fi del segle I i principi del II conservem *defixions* invocant Jau (Jahvé) per a aconseguir una gràcia o una venjança, de manera que són documents excepcionals que asseguren l'existència de jueus a Sagunt en l'antiguitat.

A partir del segle IV l'Imperi Romà decau. La península Ibèrica fou invadida per pobles gots i els saguntins, com indiquen els soterraments trobats entre la muntanya i el riu, abandona la ciutat baixa i torna a ser zona rural i cementerial. Amb el temps els visigots cohesionaren la Hispània romana. Les nostres terres s'integraren a la corona visigòtica entre els segles VI i VII, quan ja havien assumit el llatí com a llengua i la religió catòlica. L'encunyació de les monedes d'or de Sagunto per Gundemar (609-612), Sisebut (612-621) i Ègica-Witiza (698-702) estan subratllant fets importants com podria ser la reconstrucció de les muralles de la zona de protecció antiga (morveter). Així és com l'antic aqüeducte (séquia dels Pous) tornà a convertir-se en el canal més important d'abastiment d'aigües a la vila, fet que hagué de comportar la construcció de les dues grans cisternes de la ciutat medieval: el pou de la Cadena (plaça de l'Hospital) i el pou de Sant Miquel (antic *castellum aquae*).

El període islàmic

El període àrab o islàmic del Camp de Morvedre està escasament estudiat, fins i tot podríem dir que ha estat marginat per les institucions i els historiadors. El que sabem, com dic ben poc, es deu a les informacions que arreplegà Chabret i a uns pocs treballs dels autors: Carme Barceló, Dolors Bramon, Francisco Franco i algunes quantes referències. Cal dir que en les recents excavacions de la Russafa de Murbítar descobriren més d'una vintena de forns de terrisseria que, quan els arqueòlegs publiquen l'estudi de les memòries, aportaran una informació capdal sobre el període.

La debilitat de la corona visigòtica pels enfrontaments interns, unit al descontent de la comunitat jueva i a la dinàmica expansiva musulmana, provocà la invasió de la península pels musulmans a principi del segle VIII. A Sagunt el canvi d'administració sembla que es produí entre els anys 712 i 714 i al cap del govern hi hagué un wisir o governador. Com la major part de la península Ibèrica passà per tres tipus de règims: emirat depenent, califat independent i taifes.

En el segle VIII 'Abd al-Rahman I, últim membre de la dinastia omeia que governà el Califat de Damasc des del 660 al 750, creà un emirat a Còrdoba. Això el portà a enfrontar-se amb alguns governadors locals que havien aconseguit un elevat grau d'independència. El fet fou que els iemenís es feren forts a Saragossa fins que 'Abd al-Rahman I prengué la ciutat. Com a emir, en el 781 posà de governador de Saragossa al-Husayn b Yahyà al-Ansari, el qual es proclamà independent dos anys més tard. De vell nou Abd al-Rahman I hagué de prendre la ciutat i executar el valí de Saragossa el 784. Fou aleshores quan el fill del derrotat, Said b. al-Husayn es revoltà a Sagunt (transcrit Sâg.nt), al districte (iqlîm) de Tortosa, reuní els iemenís i anà contra Tortosa que estava governada per un mudarí enemic. S'hi apoderà de la medina fins que fou expulsat per Musa ibn Fortun, senyor de Saragossa. Potser d'aquesta època data l'adequació de la torre ibera rehabilitada i de la torre de la Moneda on apreciem una decoració de les juntes de les pedres que veiem també a la ciutadella d'Amman (Jordània) reaprofitada pels omeies.

En el segle X, arran de la instauració del Califat, la crònica del Muqtabis diu que entre el 929 i 930 foren conquistades les medines de Badajoz, Xàtiva i el *hisn* de Sagunt (transcrit Saguns). El mateix autor, en l'anomenada crònica anònima, diu que 'Abd al-Rahman III l'any 933 féu que es rendira el sultà Banun Nuwwarí, Mun'im ibn Ya'qub, Yusuf ibn Jaldun i els seus cosins, tant als seus refugis (ma'aqil) de Murbítar (transcrit Murbít) com en altres fortaleses d'ells i els féu viure a Còrdoba. Que s'esmenten els dos topònims, Sagunt i Morvedre, en un interval de quatre anys en l'obra d'un mateix autor, ens confirma que aleshores la protecció vella (*morveter*) s'havia lexicalitzat ja en el topònim *Murbítar*, al temps que pervivia encara l'antic topònim Sagunt amb la lògica deformació fonètica.

A l'inici del segle XI, Sagunt viu la inestabilitat política d'al-Andalús i en la segona meitat l'intent de restablir el poder per part dels almoràvits, fenomen que cristal·litzà en la fracturació del poder en xicotets regnes anomenats taifes. Abu 'Isà, membre de la família de ibn Lebbun (dels Llop), fou governador de Murbítar des de 1061 a 1085 sent al-Qadir reietó de Balansiyya sota la protecció de Toledo. Els seus germans foren governadors de València, Huete, Lorca... L'any 1085 el regne de Balansiyya es dividí en partidaris del rei Ibn Hud de Saragossa i en seguidors d'al-Qadir successor del rei al-Ma^mun de Toledo. Abu 'Isà des de Serra entrà a València, i en recompensa fou nomenat primer ministre. La *medina* de Murbítar gaudí de gran autonomia, però evidentment sense arribar a independitzar-se'n. La sort d'Abu 'Isà acabà amb les campanyes de Rodrigo Díaz de Vivar (anomenat el Cid). En no poder-li fer front, cedí els seus dominis a Ibn Razin, governador d'Albarrassí a canvi d'una renta anual. Abu 'Isà ibn Lebbun fou un poeta de vàlua considerable que escriu sobre els plaers i els desconhorts de la vida. Segons la crònica, el Cid pujà al *hisn* de Murbítar, celebrà missa i dedicà un temple a Sant Joan, el qual d'estar al Castell era la xicoteta mesquita que es represtinà com a capella de la Magdalena i de ser a la part baixa podrien ser les cases de Sant Joan situades al nord-oest de la Glorieta o l'església de Sant Salvador. La contribució que pagava Murbítar al Cid era de vuit mil maravedís, una quantitat molt elevada com a medina. Com és ben sabut

el Cid aconseguí conquistar la capital del regne moro de Balansiyya l'any 1094, però la seua mort l'any 1099 evità que València esdevinguera un regne cristià i de nou tornà a mans musulmanes i, amb això, l'església dedicada pressumiblement a Sant Joan tornà a ser mesquita.

El fet més significatiu del període almohade (segle XII i principi del XIII) és la sublevació de Zayyan Ibn Mardanis contra Zayt Abu Zayt, rei de Balansiyya i senyor de Murbítar. Destronat Zayt, marxà del regne, pactà amb el rei Jaume I, participà en la conquesta de València per les tropes catalonoaragoneses i es cristianitzà amb el nom de Vicent. Açò potser explica la no bel·ligerència de Murbítar en la invasió i conquesta de València pels cristians i també les pretensions de la diòcesi d'Albarrassí (després Sogorb) d'assimilar Morvedre atés que Vicent òlim Zayt sembla que infeudà Murbítar. El desordre polític de les taifes i la persecució dels jueus explica l'expansió dels regnes cristians i la col·laboració dels hebreus en la conquesta del rei Jaume I.

Tot sembla indicar que durant el període àrab, si no fou anterior, el territori antic de Sagunt sofrí una reducció important a favor dels districtes (iglim) de Tortosa. Amb la conquesta, però, s'establí la diòcesi de València des d'Almenara a Bihar, inclosos els territoris de les viles, la qual cosa vol dir que el terme general de Morvedre incloïa Almenara amb les alqueries de la Llosa i Xilxes. Això suposava un territori que tenia per eix el riu de Morvedre, el qual pretenia durant el segle XIII la diòcesi d'Albarrassí-Sogorb (quan depenia de Toledo) per a arribar fins a la mar. El fet explica que Morvedre no fóra seu episcopal i que les pretensions se feren sentir fins a la segona Guerra de la Unió (1348-1351) en què les diòcesi d'Albarrassí i Sogorb passà a dependre de Saragossa i encara fins que Sogorb passà a dependre de la diòcesi de València en el segle XVI.

La toponímia del Camp de Morvedre evidencia la forta arabització: Albalat, Albasset, Alfara, Algar, Algímia, Almardà, Almudàfer, Benavites, Benicalaf, Benifairò, Faura, Àrab, Roçafam, Segart, Torox... Torox, la Torres Torres actual, disposa d'un castell i uns banys àrabs de singular importància. També Segart disposa d'un castell islàmic i ben possiblement les restes de Beselga i Algar també ho siguen. A la Rosana (Roçafam) de Murbítar, com he avançat, s'han descobert més de vint forns de ceràmica i una necròpolis musulmana datats entre els segles X i XIII, la qual cosa ens indica que era una zona bella i rica, una zona de producció de ceràmica durant el període musulmà. Especialment interessant és el sistema de reg i d'alqueries que, si bé el reg de la comarca ja existia en el període romà, durant el període islàmic es mantingué i es completà.

La ciutat de Saguntum, reduïda durant la decadència a la zona urbana emmurallada (protecció vella o morvedre), s'anomenà la *medina* Murbítar. L'estructura antiga anà prenent la forma que l'hem coneguda i encara manté en gran part: carrers i atzucacs estrets i empinats, adaptats a les corbes de nivell i a les barrancades que baixen de la muntanya. Alguns han conservat els noms com Araig i Moneta. Els espais més amples eren les placetes, les quals albergaven les mesquites amb els pous (dimà). Les identificades estaven orientades d'oest a est i se situaven: a la placeta de l'Hospital, a la placeta de la Sang Nova, i la mesquita major que se situava en el cantó sud-est de l'espai que ocupa l'església de Santa Maria. Enfront de les muralles del raval de Dalt, fora de la medina, i junt al camí de València, hi havia una altra mesquita que ocupà l'església de Sant Salvador. Ben segur, la identificació de la necròpolis de Russafa ens està indicant que hi havia una mesquita i sabem segur que la Moreria creada en 1407 en tenia una altra. La séquia visigòtica dels Pous continuà omplint les dues grans cisternes públiques (Hospital i Sant Miquel), les privades, com la de la Casa de Cultura Capellà Pallarés, i els dos banys que es coneixem: Granotes i Delme.

La ciutadella antiga es consolidà al llarg de l'edat mitjana com la fortificació (*hisn*) superior de la muntanya i en el procés d'adaptació es renuncià a la zona dels Tres Pouets. L'accés més important es realitzava pel nord, des de la medina. Es reduïren les portes a dues: la principal situada al nord, com testimonia la porta de guàrdia amb arcada adossada a la torre ibera que hi ha sobre el Teatre Romà, i la porta falsa situada a l'Albacar.

Les actuals places d'Estudiants i Sant Pere eren un gran espai a mena de plaça d'armes del *hisn*. D'allí estant, tenies a l'esquena l'Albarrania o castell exterior (Torre

d'Hèrcules i Dos de Maig). La torre dels Agarens, la porta de Mahoma, la muralla amb la porta de guàrdia, i la torre de la Moneda conformaven la façana dels alcàssers. Per la porta de Mahoma s'entrava a la plaça de l'Alcaid que albergava diferents tipus de dependències reaprofitant el promontori de la torre de la Moneda i les construccions del Fòrum Romà, així com dos molins de vent, una xicoteta mesquita (ermita de la Magdalena antiga), cisterna, banys i una necròpolis. La plaça de l'Alcaid es comunica amb la *Salúquia* per la porta d'Almenara amb barbacana. La *Salúquia* era l'alcàsser més fort perquè estava protegit per la plaça de l'Alcaid a l'oest, per l'Albacar al nord i pels penya-segats de la muntanya a l'est i al sud. L'Albacar i la *Salúquia* també es comunicaven per l'accés antic. Les muralles de la *Salúquia* que donen a l'Albacar conserven els merlets, les rondes i les torres. L'Albacar era una plaça destinada a la protecció de la població en cas d'atac, i possiblement a la cria i cura dels animals. Conserva les muralles est i oest i s'ha perdut gran part de la nord, sobre la medina.

El període valencià

El període que s'inicia amb la constitució del regne de València i arriba als nostres dies compta amb moltíssima informació, la major part dispersa. Això, i en pro a no estendre massa aquesta síntesi històrica, ens obliga a no relacionar les obres i els autors. L'abordarem ajustant-nos a les clàssiques divisions temporals de les edats.

1. Baixa edat mitjana

L'any 1233 els exèrcits cataloaragonesos acamparen al Puig de les Pasqües, a la partida de Montíber de Murbítar. Durant els sis anys posteriors el rei passà diverses vegades per Morvedre, i mai no va intentar ocupar la *medina*, ni s'enfrontà als residents que tenien per alcaid Tamareti. L'any 1238 Balansiyya es rendí als exèrcits cristians i aquest mateix any el jueu Abenaçar gestionà el canvi d'administració. El primer alcaid que es féu càrrec de Morvedre fou Assalit de Gudal al qual se li pagà el servei amb terres que se situaven en la Roçáfam (Russafa), entre el camí de Terol, la séquia Major i el riu. La carta pobla de Morvedre es realitzà per privilegi del rei Jaume I l'any 1248 seguint els furs de València aprovats en 1240 i es féu amb persones procedents de Catalunya i d'Aragó. La vila es configurà en sis parròquies: Santa Anna, Santa Maria, Sant Bertomeu, Sant Joan, Sant Miquel i Sant Salvador i la resta del terme general en dues més, la corresponent a la Vall de Segó (inclosa Almenara) i la depenent de Torres Torres. Cadascuna de les parròquies disposà amb un edifici religiós, església (Santa Maria i Sant Salvador), capella (Sant Bertomeu), i convent amb capella (Santa Anna, Sant Francesc, Trinitat). La institució que assumí fonamentalment la cristianització dels jueus i moriscos fou l'orde mendicant dels franciscans, tant des del convent de Morvedre (1268-1295) com des del convent de Sant Esperit (1404).

Amb la conquesta cristiana la toponímia àrab va anar substituint-se per la valenciana. Així, per exemple, la *medina* de Murbítar passà a denominar-se vila de Morvedre i el *hisn* passà a denominar-se *castell*, la *Salúquia* plaça d'Almenara, l'*Albacar* Tres Castellets, l'*Albarrania* recobrà el nom de Ciutadella. Amb la construcció de la porta dels Adobs, la plaça de l'*Alcaid* l'any 1328 passà a denominar-se i emprar-se com a plaça d'Armes. El replantejament comportà el tancament de la porta antiga del Castell. La porta dels Adobs constava de fossat i pont llevadís, com podem comprovar en les fotografies realitzades de principi del segle XX. Amb això s'assolaren les intal·lacions islàmiques de la plaça de l'*Alcaid* (molins de vent, banys, mesquita, cementeri...) i es convertí en plaça d'Armes o del Governador. La porta falsa del Castell era la dels Tres Castellets. Pel que fa a les estructures del castell, sabem que s'hi realitzaren obres des de la mateixa conquesta i al llarg dels tres segles de la baixa edat mitjana. Disposem de l'inventari realitzat amb motiu de la guerra dels Peres en el segle XIV i de les obres realitzades els anys 1423, 1429/30, 1443, 1445 i 1473/4. En la segona intervenció, amb motiu de la guerra dels Joans en el segle XV, s'actuà en l'església, en el palau del Castell (al meu entendre edifici sud-oest de la *Salúquia*), en les muralles i es construïren molins i forns. En la tercera, s'actuà en la torre Quadrada i en la torre de l'Esperó de la *Salúquia*.

En la quarta intervenció es repararen els murs i els sospedremesos de la torre Barrania. I en la quinta, es repararen els murs, la torre i la porta de la *Salúquia*, es reconstruí el sostre de la cisterna del fòrum i es reféu la cisterna dels Nou Pilars. La identificació d'un grafit que feren els obrers l'any 1429 sobre la barreja del lluït de la muralla de Santa Anna, al sud de l'entrada Simulada, ens ha permés identificar alguns trams de muralla construïts de la mateixa tècnica: maçoneria (barreja d'arena, calç i pedres de tamanys considerable) encofrada i lluïda a partir d'un metre de la base.

En la conquesta del Regne de València, el rei Jaume I comptà amb la participació decidida dels jueus. A Morvedre el protagonisme dels jueus fou molt important i es perllongà durant tota la baixa edat mitjana. Durant el segle XIII la responsabilitat dels jueus anà en augment, de manera que des de 1270 fins a 1283 tots els batles de la vila foren jueus: Astruch Jacob Sixó, Jahudà i Salomó b. Leví de la Cavalleria, Muça de Portella, Salomó Behiel Costantí i Jucef Avinçaprut. A partir de la promulgació del decret del Privilegi General en què es prohibia que els jueus tingueren jurisdicció sobre els jueus, el protagonisme passà als conversos, persones d'origen jueu (judaizants o convertits). Les famílies jueves benestants estaven emparentades per política matrimonial i també s'aprecia en moments històrics la relació amb les famílies converses: Bahiel / Saragossa Puig de Pasqües, Sant Feliu / Legem, Vives / Façan, Atzar / Berenguer, etcètera. Els Sant Feliu desenvoluparen els càrrecs de batles i alcaids durant una bona part dels segles XIV, XV i XVI. Bonafonat (I) de Sant Feliu fou decisiu en la construcció de Santa Maria a partir de 1334, Guillem de Sant Feliu morí per defendre l'atac dels unionistes contra la Jueria en 1348, Bonafonat (II) de Sant Feliu hagué de fer front a la greu situació de la guerra contra Castella entre 1362 i 1365, i en 1391 refugià al Castell els jueus que fugien de la ira antijueva, Francesc de Sant Feliu hagué de gestionar l'expulsió dels jueus en 1492, etcètera.

L'aljama jueva de Morvedre comptava amb persones de totes les professions i nivells socials, però destacaven els canvistes (banquers), comerciants, metges, copistes, etcètera. Documents recents ens han revelat que la Jueria de Morvedre evolucionà al llarg de la baixa edat mitjana: des d'època musulmana ocupava els carrers de la vila que donaven a la muntanya, des de les Penyetes al temple de Diana; en 1321 es delimità pels carrers Teatre Romà, Sagrari, Gaspar Batalla, Castell i Francisco Castañer; i en 1419 es concedí que podien llogar i comprar albergs en la zona compresa entre la Jueria, el carrer dels Dolors i l'atzucac de la Sang Nova fins al Teatre Romà. Comptava amb portalets, torres de defensa, plaça amb edificis nobles, sinagoga (edifici major i l'oratori de les dones) amb pati, fàbrica de cera, micvé, carnisseria, mola, lligador de llibres, hospital i cementeri que ocupava la zona de muntanya que hi ha des del carrer dels Dolors vorejant les muralles fins a les Tramusseres.

2. Edat moderna

Expulsats els jueus de tots els territoris peninsulars en 1492, conquistat el regne morisc de Granada i descoberta Amèrica, els Reis Catòlics i les diferents institucions de l'estat treballaren per cohesionar la idea: una corona i una fe. La Jueria de Morvedre quedà deshabitada i amb el nom de Vilanova s'incentivà el repoblament per teixidors de més d'un centenar de cases buides. Els llocs sagrats dels jueus foren venuts i/o cristianitzats: la sinagoga es convertí en la Sang Vella, el cementeri en el Calvari barroc, etcètera. L'èxit fou complet, perquè en menys d'un any es demanaren totes les cases pels conversos. El 7 de desembre de 1493 el rei Ferran II aprovà la creació d'una confraria de conversos anomenada *Ofici de perayres, baxadors e apuntadors* sota l'advocació del Corpus Christi, la seu de la qual ocupà l'antiga sinagoga.

Amb els àustries afloraren al regne de València els primers problemes: els berberiscos atacaven per mar i entre els vassalls i la ciutadania de les viles augmentaven els agravis comparatius. Els ciutadans, encapçalat a Morvedre per l'hostaler Francesc Jordà, s'agrupà en gremis i s'armà per a defensar els seus interessos sota el nom de Germanies. Davant l'enfrontament de la noblesa contra la burgesia, la primera arrossegà la corona al seu costat. La mort de dos llauradors per vassalls moriscos de la Baronia encengué la metxa a Morvedre. L'enfrontament fou una verdadera guerra civil, per una banda la Germania comptava amb la majoria de la població i del consell de la vila, però el batle Joan de

Sant Feliu comptava amb la seua família i la xicoteta noblesa local i de procedència jueva: els Aguiló, els Armengol, els Zapata, els Marzen, etcètera. L'atac i la conquesta del Castell pels agermanats en 1521 enfrontà famílies, però fou sobretot la batalla de les Valls la que delmà la població. Tot i que no hi hagué un guanyador net, amb la definitiva derrota de les Germanies els reialistes del Duc de Sogorb construïren la creu de la Victòria que encara es conserva. L'any 1547 vuit galeots pirates berberiscos desembarcaren al Grau Vell i, amb l'ajuda de moriscos morvedrins, foren conduïts a Sant Esperit, assaltaren el convent, mataren tres frares i robaren. Alertats per un frare que pogué fugir, la guàrdia de Morvedre aconseguí fer onze presoners, els penjaren i foren esquarterats i les despulles s'exposaren pels camins perquè escarmentaren els facinerosos.

A l'inici del segle XVI els Roís de Corella construïren la torre de Benavites amb materials romans i medievals, concretament veiem una inscripció romana de Sagunt (d'una Bebi) i més de mitja dotzena de túmuls jueus (la més visible està dedicada a una Legem). La torre respon al model de les torres senyorials italianes d'influència toscana, sobretot els matacans. Aquest fet ens demostra que la torre es construí després de l'expulsió dels jueus. Finalment, els grafits d'embarcacions i frases àrabs invocant Al·là ens demostren que allí foren tancats pirates berberiscos durant el segle XVI. Tot plegat és molt curiós que Benavites tinga nom jueu, que en la conquesta pertanyera als Afia, que els senyors Roís de Corella tingueren relació amb els jueus i que tingueren interés a arreplegar els túmuls i conservar-los.

La creació de la confraria del Corpus Christi en 1540 i sobretot la dotació del benifet en 1566 estan assenyalant el trasllat de l'advocació a Santa Maria i amb això el protagonisme de la Sang en l'antiga sinagoga. En el centenari de l'expulsió dels jueus els confrares de la Puríssima Sang de Jesucrist protagonitzaren el que podríem dir l'últim conflicte d'arrel jueva. L'any 1593 la confraria es dividí davant la venda dels llocs sagrats. Malgrat ser majoria els que estaven en contra de la venda de la cisterna de la sinagoga, aleshores església de la Sang Vella, es vengué. Amb això, es cristianitzaren per complet els llocs sagrats dels jueus: l'any 1601 començà la construcció de la Sang Nova al lloc que ocupà la capella de Sant Bartomeu i es construí el calvari barroc que transcorria des de l'ermita de la Sang Nova a l'ermita de la Magdalena que estava dins del Castell, és a dir, per dins de la necròpolis jueva.

L'any 1609 el rei Feli III decretà l'expulsió dels moriscos i amb això les senyories perderen la major part dels seus vassalls i hagueren d'establir noves cartes de població. A partir dels nous repobladors s'inicià el procés de creació de les parròquies que provocà en el segle XIX la configuració de les localitats actuals de la comarca. A Morvedre desaparegué la moreria com a tal. El segle XVII fou un segle de calamitats: la plaga de la llagosta (1644 i 1647), la granyola (pesta) de 1647, sequeres (voltants de 1451) i aiguats (1671 i seg.), que arruinaren els camps. Mentre creixia el fervor religiós: L'any 1607 quasi bé s'acabà la Sang Nova, en 1613 la confraria compra la Sang a l'Església, en 1617 el Consell acordà que la festa de la Sang es guardara com a dia de precepte, l'any 1644 s'elegiren els Sants de la Pedra com a patrons de la vila, per l'any 1647 es construí l'ermita de Sant Roc i en 1694 es féu gran festa pel trasllat de les restes de Sant Abdó. A les senyories és molt interessant subratllar el palau dels senyors de Benifairó del segle XVII d'influència italiana.

L'any 1700 morí sense descendència el rei Carles II i el fet de nomenar com a successor el nét del rei de França, que desequilibrava les forces continentals, desencadenà un conflicte europeu: la Guerra de Successió. Castella s'alineà amb França i els regnes costaners amb Àustria i Anglaterra. No obstant això, Morvedre lluità al costat dels Borbons i a la costosa contribució en vides, diners i recursos hagué d'afegir el que li exigiren els austracistes quan entraren a València. Amb la victòria, el rei Felip V abolí els furs i les llibertats del Regne de València per dret de conquesta. Chabret ho reconeix desenganyat. A canvi Morvedre fou recompensada amb les armes (escut de la vila): una flor de lliri blanc i una L, la qual, perquè mai no ens oblidem, significava lleialtat a qui ens arrebatà allò més consubstancial a la identitat valenciana. A partir d'aleshores, la llengua i els costums cediren més encara a favor de Castella.

Al llarg del segle XVIII continuaren les obres de caràcter religiós: s'acabà de construir l'església de Santa Maria (1730), la del convent de la Trinitat (1736), l'ermita de Sant

Miquel (1740), l'església del convent de Santa Anna (1754), s'amplià l'hospital de caritat (1786) i en 1789, l'any que començà la revolució francesa, es col·locà la primera pedra del Palau Municipal. Són les mostres de la Il·lustració a Morvedre. El palau municipal ampliava la superfície que ocupava l'antiga torre de Mostaçaf per a encarar-se amb la urbanització del Caminrel i de la Glorieta.

3. Edat contemporània

A l'inici del segle XIX, Morvedre fou escenari de la Guerra del Francés. Des de 1810 a 1812 la vila quedà deserta i els exèrcits desvastaren cases, edificis públics i malmeteren monuments com el Teatre Romà, la Casa de Romeu, etc. L'any 1811 uns dos mil cinc-cents soldats comandats pel coronel Andriani, resistiren al Castell (fortificació de Sant Ferran) l'atac de l'exèrcit francés de contingents molt majors dirigits pel general Suchet. L'exèrcit espanyol hagué de capitular per manca d'aliments. Fou durant aquells fets, sobretot en els tres anys de domini francés, que es realitzaren al Castell gran part de les obres d'adequació a partir de les pedreres *in situ* i el desmuntatge de construccions antigues. Es realitzà l'Hospital als Agarens, els baluards de Sant Ferran i Dos de Maig, el mur d'Estudiants, els forns, els dormitoris i magatzems adossats als murs, etcètera. Es construïren o s'adequaren les bateries per a artilleria: Daoiz, Menacho, Doyle (després Governadora), Sant Jordi, Sant Ferran i Dos de Maig. D'est a oest les places i subplaces del Castell de Sant Ferran de Sagunt es denominaren: Almenara o Bassecourt, Conillera, Governador, Sant Pere, Estudiants, Sant Ferran i Dos de Maig. Amb això es deixà d'utilitzar el calvari barroc que unia la Sang Nova i l'ermita de la Magdalena del Castell, i a partir d'aleshores es representa la Passió al calvari que unia els convents de Sant Francesc i Santa Anna.

La Il·lustració i Revolució Francesa comportà canvis estructurals molt importants en la societat: el pensament liberal, la reforma de les estructures viàries i agrícoles, la derogació dels drets senyorials, etcètera. L'any 1833 es dividí el territori del Regne de València en tres províncies i sembla ser el moment en què Almenara deixà de pertànyer al Camp de Morvedre. De 1833 a 1837 es produí la desamortització de Mendizábal, si bé l'última fase es produí després de la revolució de 1854. L'abolició de les senyories i la desamortització no suposà l'accés a la terra dels xicotets propietaris i abocà el món rural al Carlisme. En 1854 s'inaugura el Calvari de Santa Maria. L'any 1868 el govern provisional de la revolució liberal, anomenada La Gloriosa, restituí a la vila de Morvedre el nom de Sagunt. Aquell mateix any hi arribà a la ciutat el traçat del ferrocarril que transcorria entre València i Barcelona. El pas del ferrocarril deixà sense efecte l'embarcador del Grau Vell.

L'any 1872 es produí la tercera guerra carlina. L'11 de febrer de 1873, després d'abdicar el rei Amadeu I, es proclamà la Primera República Espanyola que no durà dos anys. A final de l'any 1874 l'exèrcit Carlista, que a Morvedre tenia molts seguidors, cremà l'arxiu municipal i assassinà a Betxí els 16 rehens saguntins. El 12 de desembre de 1874 el general Martínez Campos proclamà rei d'Espanya Alfons XII en els Partidors de Gausa. La Saguntinada, com s'anomenà l'acte de proclamació, fou el motiu perquè l'any 1875 el rei atorgara a Sagunt el títol de ciutat. L'any 1897 s'inaugurà el ferrocarril que unia Sagunt amb Terol.

L'any 1900, quan Sagunt comptava amb uns 7.000 habitants, es creà l'empresa Sota i Aznar la qual comprà les mines d'Ojos Negros amb la finalitat d'exportar el mineral de ferro per mar, de manera que projectà la construcció del ferrocarril des de les mines fins a Sagunt i el moll d'embarcament entre el riu i el Grau Vell. L'any 1907 es carregà el primer vaixell i a partir d'aleshores es desenvolupà el nucli de població del Moll, després anomenat Port de Sagunt. L'any 1912 s'estengué per Sagunt la fil·loxera, enfermetat que acabà amb el conreu del vi i de la indústria vitivinícola, fet que determinà l'expansió del conreu de la taronja. D'aquells anys daten els magatzems taronjaires que vorejaven el ferrocarril. L'any 1917 es creà la siderúrgica d'Altos Hornos de Vizcaya fàbrica de Sagunt i l'any 1921 entrà en funcionament la primera colada. Amb això, es produí la major onada de migració esdevinguda a Sagunt, persones de la comarca, del país valencià i d'arreu de la península elegiren Sagunt per a viure. Es construïren els edificis i els espais més característics de la industrialització: església de Begonya, Gerència, les Naus, els Alts Forns, etcètera.

El 18 de juliol de 1936 el general Franco s'alçà contra el govern de la II República i provocà la Guerra Civil Espanyola. Al Castell es construïren tres bateries antiaèrees adjuntes a les muralles nord de les places d'Almenara, Estudiants i Dos de Maig. Els bombardejos de Sagunt per l'aviació fascista italiana i de les instal·lacions industrials, els assassinats i les morts als fronts de guerra i aliens provocà l'odi i la desolació entre la població. La guerra acabà l'any 1939 amb la victòria del bàndol nacional, el sublevat. Durant el franquisme es desenvolupà la ciutat a partir del nucli del Port i en els anys cinquanta es formà el segon moviment segregacionista. Franco morí el 20 de novembre de 1975 i dos dies després es coronà rei d'Espanya Joan Carles I. A partir d'aleshores es treballà per desenvolupar una monarquia parlamentària.

A partir de 1975 la societat saguntina visqué l'eufòria del canvi social (revalorització de l'ensenyament públic, l'educació mixta i sexual, la integració en Europa, la creació dels partits polítics, etcètera). El 15 de desembre de 1976 es féu el referèndum per la reforma democràtica i sis mesos després, el 15 de juny de 1977, es votaven els representants a les cambres de diputats i senadors. L'any 1978 s'aprovà la Constitució Espanyola, en 1982 s'aprovà l'estatut de la Comunitat Valenciana i en 1983 la Llei d'Ús i Normalització del Valencià. L'any 1984, a conseqüència de la reconversió industrial d'Espanya, es tancà la Siderúrgica del Mediterrani i Sagunt encarà la fi del segle com una ciutat fonamentalment de serveis.

Cal dir, però, que durant el segle vint es destruí gran part del patrimoni històric de Sagunt. En 1918 s'assolà la casa del Delme, en 1935 s'assolaren els convents de Sant Francesc i de la Trinitat i es construí el col·legi Cronista Chabret sobre el circ romà, després s'assolaren les cases-palau dels Armengol, Platet, Berenguer... Tot i això encara queden conjunts monumentals de gran interés que les administracions responsables haurien de posar en valor: els espais recuperables de la ciutat d'època imperial romana (restes de la via Augusta, *domus* dels Peixos, calçada de Mitra, Fòrum Imperial, arenes del circ...), el conjunt monumental del Castell (entrada antiga, Fòrum, Agarens, instal·lacions del francés...), el conjunt de la Jueria (Sinagoga, pati de la Sinagoga, plaça de la Sinagoga, necròpolis jueva...), els banys Àrabs de la porta de les Granotes (cisterna del pou de la Cadena, Sales dels banys amb el vestíbul, l'hostal amb el forn dels banys, l'hostal per a carruatges...) i el Grau Vell (espigó romà, dàrsena interior, torre medieval i moderna, magatzems des XVIII...).

Actualment, a inici del segle XXI, Sagunt és una gran ciutat d'uns 70.000 habitants que té grans problemes per resoldre: el primer és la cohesió de la ciutat; el segon, superar l'administració municipal molt burocratitzada; el tercer, posar al dia les seues potencialitats productives (agricultura, indústria, comerç i turisme cultural), i el quart, aconseguir uns serveis bàsics i culturals adequats al nivell que li corresponen en el concert valencià.

Catàleg

Període del BRONZE

Pedra:
Dents de corbella

Pedra:
Puntes de fletxa

Pedra:
Molí de rodeno

Pedra:
Pedretes per a
brunyir la ceràmica

Ceràmica:
Pondus

Ceràmica:
Cassola

Ceràmica:
Perol

Ceràmica:
Fragment de ceràmica
excisa de CU

Metall:
Estral de bronze

Metall:
Ganivet

Metall:
Puntes de fletxa

Metall:
Tallador

El període IBER

Pedra:
Inscripció votiva en marbre

Pedra:
Inscripció
iberollatina

Pedra:
La divinitat dels cavalls

Ceràmica:
Gerra amb decoració geomètrica s. IV aC

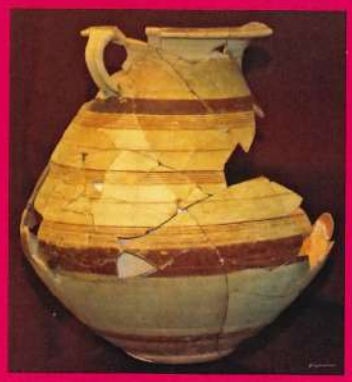

Ceràmica:
Fragments amb imatges s. II aC

Ceràmica:
Fragments de ceràmica grega s. IV-III aC

Ceràmica:
Pondus de telar

Metall:
Bales de fona

Metall:
Puntes de fletxa

Metall:
Falcata

Metall:
Pit

Metall:
Pinces, sivella

Metall:
Espàtula

Metall:
Monedes d'Arse

Metall:
Exvot

El període ROMÀ

Pedra:
Làpida sepulcral
de Narcisus Saguntinus

Pedra:
Materials d'ornamentació:
marbre

Pedra:
Materials d'ornamentació:
Mosaic de tesseles

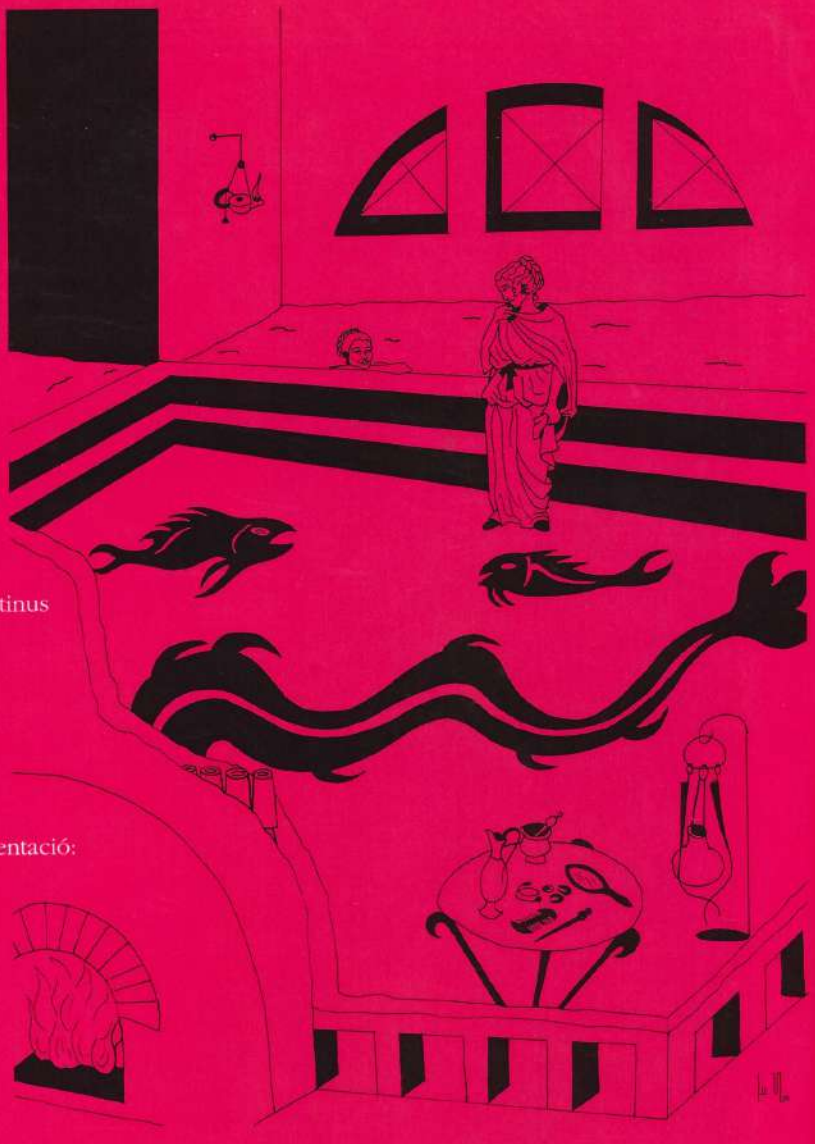

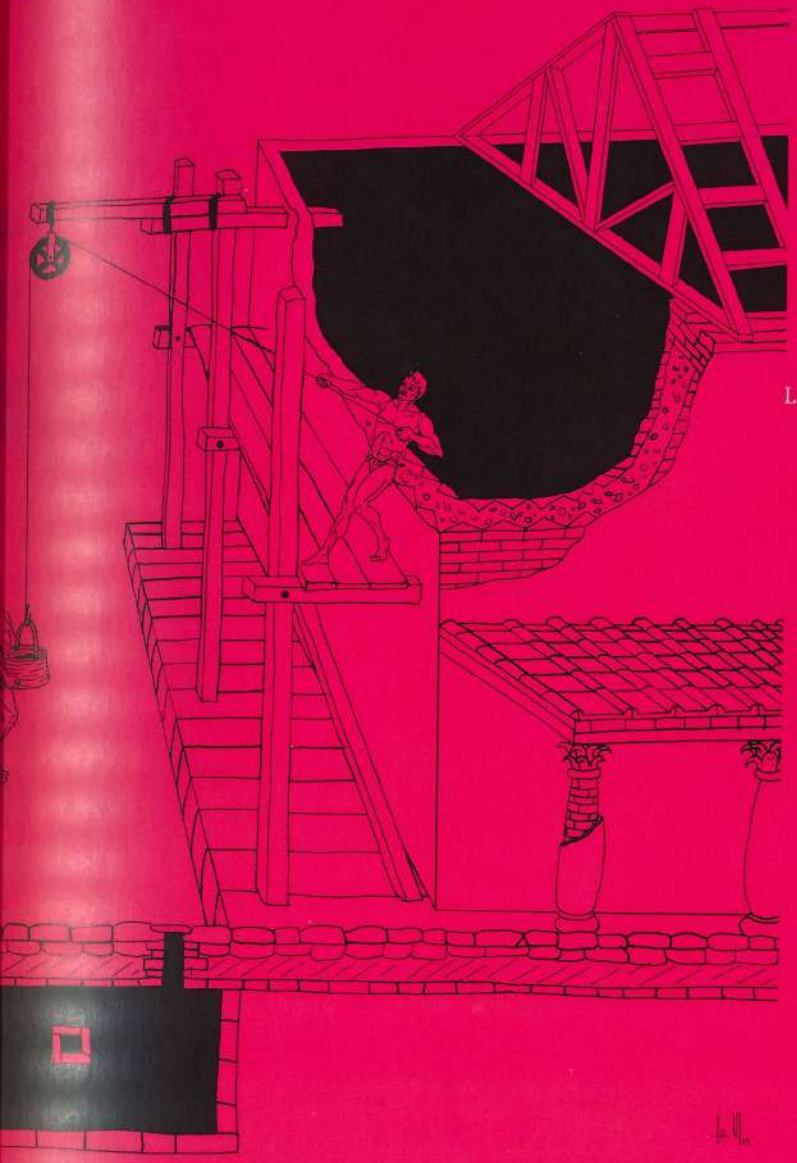

Pedra:
Molí

Ceràmica:
Lluerna d'ara als lars

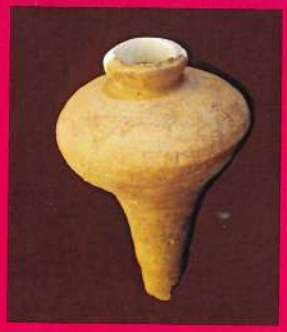

Ceràmica:
Lluerna de vaixell
Àmfora

Ceràmica:
Colador d'àmfora

Ceràmica:
Sigil·lata
amb marca de fabricant

Ceràmica:
Teula

Metall:
Monedes: as i semis de Tiberi

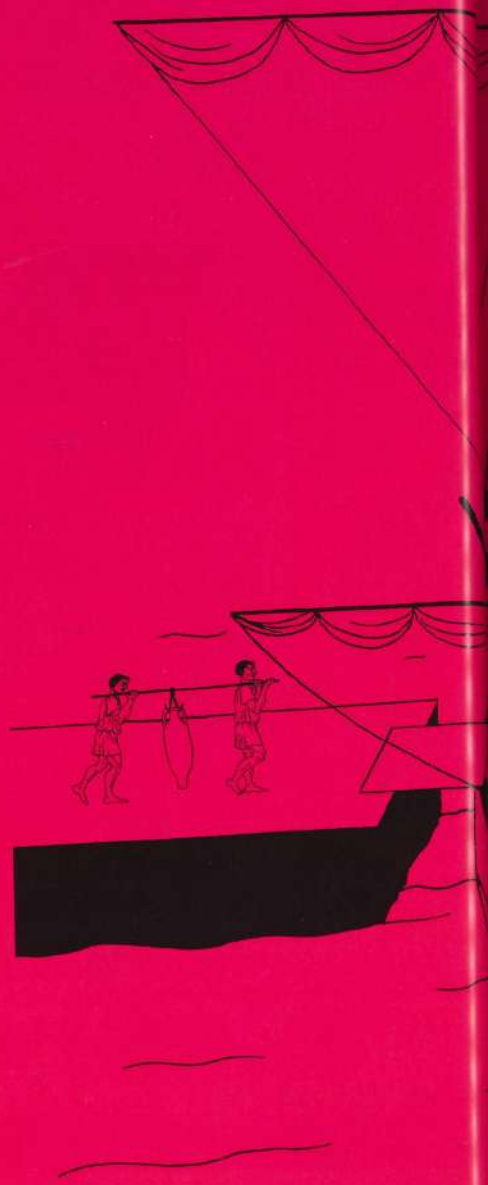

Metall:
Canonada

Metall:
Claus

Altres matèries:
Coll d'ampolla de vidre

Altres matèries:
Cap d'agulla d'os
Fragment de flauta

Altres matèries:
Estuc pintat

El període VALENCIÀ

Pedra:
Capitell gòtic

Pedra:
Morter

Pedra:
Làpida discoidal

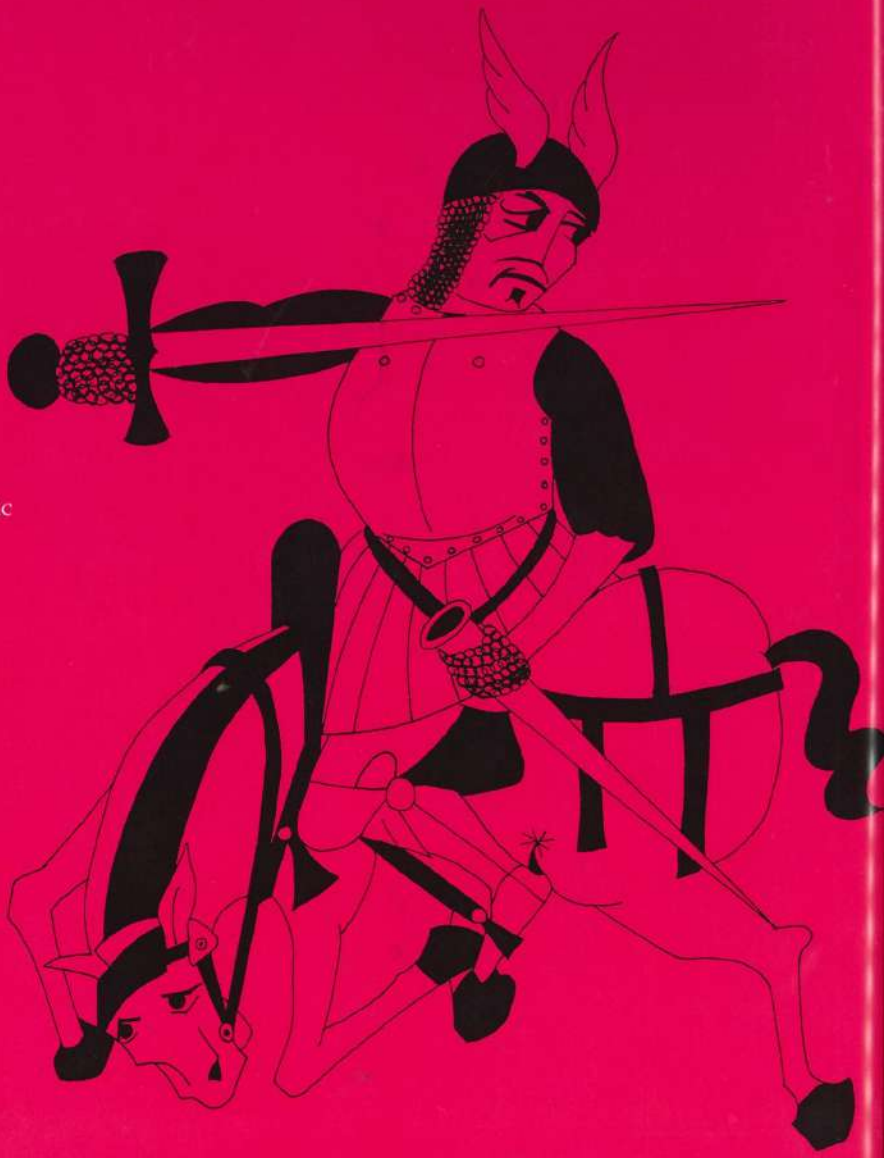

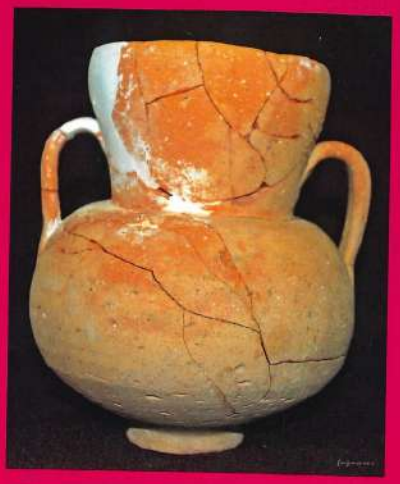

Ceràmica:
Gerreta
almohade

Ceràmica:
Ungüentari

Ceràmica:
Taulelleria:
mosaic Europa s. XVIII

Ceràmica:
Escudella

Metall:
Clau

Metall:
Cuirassa,
espases i guantelet

Metall:
Arracades i anell

Metall:
Diner

Altres matèries:
Canelobre